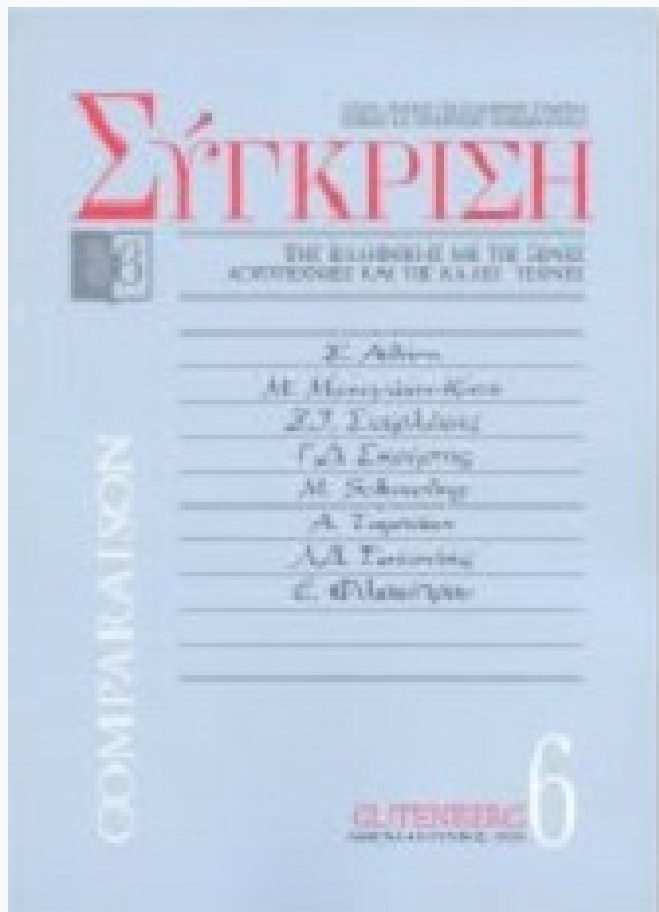


Σύγκριση

Τόμ. 6 (1995)



Ο Bakhtin και η Ποιητική του σαν Κριτική Προοπτική για τη Γλώσσα και τη Λογοτεχνία

Λουκάς Δ. Τσιτσίπης

doi: [10.12681/comparison.10730](https://doi.org/10.12681/comparison.10730)

Copyright © 2016, Λουκάς Δ. Τσιτσίπης



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιτσίπης Λ. Δ. (2017). Ο Bakhtin και η Ποιητική του σαν Κριτική Προοπτική για τη Γλώσσα και τη Λογοτεχνία. *Σύγκριση*, 6, 122–139. <https://doi.org/10.12681/comparison.10730>

*Ο Bakhtin και η Ποιητική του
σαν Κριτική Προοπτική
για τη Γλώσσα και τη Λογοτεχνία¹*

ΕΙΝΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΔΥΣΚΟΛΟ ΝΑ ΠΡΟΒΕΙ ΚΑΝΕΙΣ ΣΕ ΜΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ του Ρώσου θεωρητικού της λογοτεχνίας και φιλοσόφου της γλώσσας M. Bakhtin και του κύκλου του, διότι η φύση του έργου αυτού ανθίσταται σε απόπειρες ταξινομικών σχημάτων.²

Η παραπάνω διαπίστωση είναι και η βασική αιτία που το Μπαχτινικό οικοδόμημα γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης από πολλά ρεύματα, όπως φαινομενολογικές προσεγγίσεις, Μαρξισμός, αποδόμηση κ.ά. Είναι φυσικά επόμενο ότι μια τέτοια πολλαπλότητα υποψηφιοτήτων για την πνευματική ουσία του Μπαχτινικού έργου είναι δυνατόν να οδηγήσει σε αντιφατικές κατευθύνσεις. Από την μια μεριά εμπλουτίζεται ο προβληματισμός και θραύονται τα σύνορα ανάμεσα σε ακραία θετικιστικές και μη θετικιστικές προσεγγίσεις —κάτι που δεν συμβαίνει για πρώτη φορά—, θέτοντας έτσι εν αμφιβόλω την, μέχρι εκφετιχισμού, θετικιστική προσήλωση στο πράγμα του αντικειμενικού κόσμου (βλ. την κριτική για τον Αγγλο-Αμερικάνικο εμπειρισμό και την τάση του να μελετάει θραύσματα αντί ολότητες από τον F. Jameson 1972, 1981). Από την άλλη θα ήταν απογοητευτικό εν ονόματι της πολύπλευρης θεωρητικής γενικότητας, που είναι και σωστή και επιθυμητή ως ένα βαθμό, να αρνηθούμε να επιχειρήσουμε έστω και μια χαλαρή ταξινόμηση του Μπαχτινικού έργου, αφού δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τον υλικό κοινωνικό χώρο που το γεννάει ούτε το συγκεκριμένο πνευματικό υπόβαθρο του δημιουργού. Όπως έχει πει κάπου στο *The Philosophy of Literary Form* ο Burke (1973), το ερώτημα τι θέλει να πει ο συγγραφέας, που μας θυμίζει την Παλαιά Κριτική και τη σχολική μας παιδεία, και δίκαια ακυρώνεται σε κάποιες προσεγγίσεις, δεν είναι πάντοτε και από πριν καταχρηστικό.

Ό,τι βιογραφικό γνωρίζουμε για τον Bakhtin και το κλίμα της εποχής του υπεισέρχεται στην αναλυτική μας απόπειρα, και τούτο είναι θεμιτό.

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις πηγάζει μια ενδιαφέρουσα διαλεκτική η οποία διευκρινίζει και τη δική μου προσέγγιση στο παρόν άρθρο. Η διαλεκτική αυτή μπορεί να διαβασθεί ως εξής: η Μπαχτινική ολιστική θεωρία που διαπερνά τα σύνορα ανάμεσα στους θεωρητικούς-ουμανιστικούς κλάδους επειδή είναι ακριβώς γενική και ολιστική θέλει μεγαλύτερη ακόμη εξειδίκευση όταν επιχειρείται η προσαρμογή της σε χώρους των θεωρητικών και κοινωνικών επιστημών. Στην ανάλυση που ακολουθεί θα επιχειρήσω μια συνδυασμένη παρουσίαση η οποία, ενώ δεν θα αρνείται την εμπειρική πλευρά —κάτι που αναγκαστικά ακολουθεί την ανθρωπολογική και γλωσσολογική μου εξειδίκευση—, θα αποφύγει την πραγματοποίηση που θα στερούσε το έργο από την ολιστική και θεωρητική του διάσταση. Και το σημείο τούτο δεν είναι αυτονόητο. Και δεν είναι αυτονόητο διότι και πέρα από τους εμπειρικούς κοινωνικούς χώρους, όπως π.χ. η κοινωνική ανθρωπολογία και η ανθρωπογλωσσολογία, οι οποίοι άλλοτε τείνουν προς μια υποθεωρητικοποιημένη αντίληψη του πεδίου τους άλλοτε προς μια πιο θεωρητική, στην ίδια τη θεωρία της λογοτεχνίας τα πράγματα δεν έχουν καταλαγιάσει. Για παράδειγμα, η διαφορά ανάμεσα στον Eagleton και τον Culler γύρω από το σημείο αυτό.³

Για να δώσω ενδεικτικά μερικά από τα προβλήματα που ανακύπτουν όταν αλληλοσυγκρουόμενες προσεγγίσεις του Μπαχτινικού έργου εμφανίζονται, θα παραθέσω σύντομα τη διαμάχη ανάμεσα στον A. White (1987-1988) και τον R. Young (1985-1986) γύρω από τις σχέσεις της Μπαχτινικής σχέψης με τον Μαρξισμό και άλλα ρεύματα. Τούτο φυσικά δεν πρέπει να είναι αδιάφορο στους θεωρητικούς της λογοτεχνίας και σε εκείνους που μέσα από συγγενή πεδία υπηρετούν τη μαχόμενη ανάλυση του κειμένου στα πλαίσια μιας γόνιμης ερμηνευτικής διαδικασίας. Ο Young αποδίδει το ξαφνικό ενδιαφέρον για τον Bakhtin στην αυτο-αμφισβήτηση τμήματος της Μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής που πηγάζει από κριτικές δυσκολίες, και από την εμφάνιση μιας παραπέρα πίεσης που αυτή τη φορά προέρχεται από την αποδόμηση και τις μεταδομιστικές θεωρήσεις. Εδώ φυσικά θα πρόσθετα ότι η δυσκολία ίσως είναι μεγαλύτερη για τον Μεταμαρξισμό παρά για τη Μαρξιστική θεώρηση, αφού ένα μεγάλο μέρος του, θεοποιώντας το discours και δίνοντας απόλυτη προτεραιότητα στα signifiers, καταλήγει να οδηγεί σε έναν αντίποδα του Μαρξισμού στις πιο μηχανιστικές του εκφάνσεις. Έτσι ο Μεταμαρξισμός υπερβαίνει σε κάποια σημεία και τον Foucault, δίνοντάς μας μια Νίτσεική αντίληψη που δεν είναι τυχαίο να εμφανίζεται στην περίοδο που οι φιλελεύθερες και συντηρητι-

χές δυνάμεις βρίσκονται σε άνοδο (βλ. Eagleton 1991, για μια κριτική ορισμένων από τις διαλογικές προσεγγίσεις στην ιδεολογία). Ο Young μάς ειδοποιεί ότι η Μαρξιστική κριτική πρέπει να προφυλαχθεί από μια εύκολη επιστράτευση του Μπαχτινικού έργου προκειμένου να διατυπώσει ένα Μαρξιστικό στοχασμό στη θεωρία της λογοτεχνίας, και υποστηρίζει ότι ο Μπαχτινικός διαλογισμός —περί του οποίου περισσότερα στη συνέχεια— δεν παρέχει επαρκή αναλυτικά εργαλεία για μια θεωρία της εξουσίας. Εξάλλου διαλογισμός και διαλεκτική δεν συμπίπτουν.

Αντίθετα, ο White, αφού αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν ο Young από το Yale, το θερμό λίκνο της αποδόμησης, να γίνεται αμύντορας του Μαρξισμού, δεν προτίθεται να εξαιρέσει τον Μαρξισμό από την Μπαχτινική σκέψη επειδή ο Bakhtin είναι εχθρικός —και όντως είναι— προς την Εγγελιανή διαλεκτική. Θεωρεί ότι ο Μαρξ και ο Bakhtin διαθέτουν μίαν εξόχως ετερολογική ή αντίληψη των κοινωνικών προβλημάτων. Με τον όρο ετερολογική εννοείται εδώ μια μη δογματική αντίληψη που αντιπροσωπεύει ένα ανοιχτό κοινωνικό σύστημα. Αυτό ταιριάζει και με τον πνευματικό ορίζοντα όπως και με τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν την εποχή του Μπαχτινικού δημιουργήματος στη Σοβιετική Ένωση. Εγγενές ένας ανοιχτός και πειραματικός Μαρξισμός που το μόνο που είχε δικαιολογημένα να φοβηθεί ήταν η Σταλινική γραφειοκρατία και νομενκλατούρα.

Στην ως άνω διαμάχη ανάμεσα στον Young και στον White θα προσέθετα εδώ και τη δική μου άποψη. Σε κάποιο σημείο ο πρώτος αντιπαραθέτει τον Foucault προς τον Bakhtin για να δείξει ότι ο Bakhtin δεν έχει μια συνεπή θεωρία της εξουσίας. Αφήνοντας εδώ στην άκρη τα προβλήματα που γεννάει για την εξουσία και την ιδεολογία η Φουκοτιανή προσέγγιση του λόγου, υπάρχουν και σοβαρές ομοιότητες ανάμεσα στους δύο που ο Young παραβλέπει. Ο Foucault (1990:100-102), στην *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, τονίζει ότι ο λόγος είναι τακτικά πολυαξιολογικός. Δηλαδή η σιωπή και ο λόγος μπορούν μέσα στις συγκεκριμένες περιστάσεις της ιστορίας ποτέ να ενισχύουν τις σχέσεις εξουσίας ποτέ να τις χαλαρώνουν. Η εξουσία —και η ιδεολογία άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτή, θα έλεγα— δεν βρίσκεται στη λεκτική απόφαση, αλλά στον συνολικό λόγο που παράγεται μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές συντεταγμένες. Φυσικά, πόσο η Φουκοτιανή σκοπιά λαμβάνει υπόψη της το κοινωνικό συμφραζόμενο του κοινωνιογλωσσολόγου και γλωσσικού ανθρωπολόγου, είναι άλλο μεγάλο ζήτημα (βλ. Bauman, αδημοσίευτη εργασία). Όμως η τακτική πολυαξιολογικότητα του λόγου δεν διαφέρει απόλυτα από την αξιολογική πλευρά του λόγου όπως την βλέπουν οι

Bakhtin-Voloshinov με την έννοια της κοινωνικο-ιδεολογικής σημασίας του λόγου στο συγκεκριμένο κοινωνικό συμφραζόμενο· αλλά περί αυτού περισσότερα στη συνέχεια του άρθρου.

Κεντρικά Θέματα της Μπαχτινικής Στροφής

Ονομάζω την περίοδο των τελευταίων δέκα και πλέον χρόνων Μπαχτινική στροφή για να τονίσω μια χαρακτηριστική έμφαση στο έργο του Bakhtin και του κύκλου του που παρατηρείται στη Δύση, και τεκμαίρεται από το ενδιαφέρον που παρουσιάζεται και στη θεωρία της λογοτεχνίας και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες όπως η ανθρωπολογία και η ανθρωπογλωσσολογία. Δεν πρέπει φυσικά η Μπαχτινική στροφή να σημαίνει άκριτη χρήση του συγκεκριμένου φιλοσόφου. Και εδώ προκύπτει το ζήτημα που έθεσα εισαγωγικά, δηλαδή πόσο είναι δυνατή η ταξινόμησή του σε υπάρχοντα μοντέλα, ή σε μοντέλα γενικά. Και αυτό εν μέσω των αιχμών της αποδόμησης και του μεταμοντερνισμού που θα είχαν λίγη ανοχή για τον μετασχηματισμό σε σύστημα οποιουδήποτε ερευνητικού πλάνου. Το ερώτημα είναι: Διακρίνεται το Μπαχτινικό έργο από κάποια συστηματικότητα ώστε να δικαιώνεται ο τίτλος του παρόντος άρθρου για κριτική προοπτική πάνω στη γλώσσα και την κοινωνία; Αυτό ακριβώς προτίθεται να υποστηρίξω, αλλά θα το κάνω σταδιακά μέσα από την παρουσίαση των βασικών θεωρητικών εννοιών του υπό εξέταση έργου, και όχι με κατ' αρχήν σκληρούς ορισμούς.

Το έργο του Bakhtin έγινε γνωστό στη Δύση χάρις στους Todorov και Kristeva, οι οποίοι, έχοντας πρόσβαση στη Ρωσική γλώσσα, μπόρεσαν να βγάλουν το έργο αυτό από την κοινωνική και γεωγραφική απομόνωση. Οι θεματικές του Μπαχτινικού δημιουργήματος δεν είναι αναγκαστικά όλες πρωτότυπες, ο χειρισμός τους όμως είναι. Είναι γνωστό, π.χ., το ενδιαφέρον του Bakhtin για το καρναβάλι, όπως φαίνεται από το έργο του για τον Rabelais (Bakhtin 1984a). Και από εδώ μπορεί να αρχίσει κανείς και την παρουσίαση και την κριτική. Το καρναβάλι αποτελεί σίγουρα έναν πυκνό κοινωνικό ενδείκτη της πολεμικής κατά του μονολογισμού της γραφειοκρατικής εξουσίας, είναι συμβολικό των χειραφετητικών στόχων των ανθρωπίνων κοινοτήτων. Όμως η ουτοπική διάσταση του καρναβαλιού δεν είναι ούτε μονοσήμαντη ούτε απλή. Το καρναβάλι έχει και προβληματικές διαστάσεις, και χρειάζονται εμπειρικές έρευνες για την ανακάλυψη των λειτουργιών του στις διάφορες κοινωνίες (βλ. Ginzburg 1980). Επιπλέον, αν ο διαλογισμός ή η διαλογικότητα αποτελεί τη φιλοσοφική συμπύκνωση όλου του έργου του Bakhtin,

τότε όλο αυτό το έργο πρέπει να ανοιχθεί στο διάλογο με άλλες τάσεις, ακόμη και με εκείνες που «ακαδημαϊκά» δεν είχαν προβλεφθεί στην εποχή του. Για παράδειγμα, ο Bakhtin αλλά και ο Rabelais, για του οποίου το έργο αφιερώθηκε η κλασσική μονογραφία, αντιμετωπίζουν τον κριτικό λόγο της σημερινής φεμινιστικής κριτικής. Και αυτό όχι απλά για να καταμετρηθούν αντιφεμινιστικές ή φεμινιστικές δηλώσεις στα κείμενά τους, αλλά για το τι μήνυμα βγαίνει από τον συνολικό τους λόγο ως προς το θέμα. Αυτό ακριβώς εξετάζει ο Booth (1986) σε μια προσπάθεια ερμηνευτικής του Μπαχτινικού στοχασμού στη λογοτεχνία κάτω από την πίεση της πρόκλησης της φεμινιστικής κριτικής.

Την ουσία της Μπαχτινικής στροφής συνοφίζει αρκετά καλά ο ανθρωπολόγος Doe (1988:183-192), ο οποίος αφενός εξετάζει την τάση του Μπαχτινικού έργου να τονίσει την ανθρώπινη κοινωνική ποικιλοότητα μέσα στις συγκρουσιακές διαλογικές σχέσεις, αφετέρου μας δίνει το στίγμα της απήχησης της Μπαχτινικής στροφής λέγοντας (1988:227):

Η διαγλωσσολογία έρχεται σε μας σαν ένας κλάδος από άλλη εποχή. Γεννιέται από μια παράξενη θεολογία και πορεύεται ακολουθώντας παράξενες φιλολογικές μεθόδους. Η επίπτωσή της στην ανθρωπολογία είναι διπλή. Πρώτον, βοήθησε να σπείρει σπόρους αμφιβολίας γύρω από τους παραδοσιακούς τρόπους που κάνουμε επιστήμη· υποστηρίζει κατάργηση της διάκρισης ανάμεσα στις επιστημονικές και λογοτεχνικές πρακτικές [...]. Και δεύτερον, ενίσχυσε το ενδιαφέρον για την επικοινωνιακή πρακτική (έμφαση του συγγραφέα).

Έννοιες όπως διαγλωσσολογία θα εξετασθούν στη συνέχεια. Παρά το ότι ο πιο πάνω συγγραφέας βρίσκει κάποια πράγματα παράξενα που δεν είναι και τόσο παράξενα, αυτό που έχει σημασία από τις σχέψεις του είναι η κατά βάσιν σωστή αντίληψη για το αντιθετικιστικό μήνυμα του Μπαχτινικού έργου, που πηγάζει και από τα παρακάτω λόγια του White (1987-1988:225-26):

Εάν ο Bakhtin είναι εξίσου σημαντικός και για Μαρξιστές και για μη Μαρξιστές σήμερα, είναι διότι η δουλειά του απευθύνεται σε θέματα γλώσσας και πολιτισμού, σε ερωτήματα σχετικά με την κειμενικότητα και την ιστορία, τα οποία τώρα συζητούνται με ένταση τέμνοντας τα συμβατικά πολιτικά και ακαδημαϊκά σύνορα. Καθώς η ενέργεια και η αυτοπεποίθηση φεύγουν από τις παραδοσιακές περιοχές της φιλοσοφίας, της λογοτεχνικής κριτικής και της φιλολογίας, έχουν οι χώροι αυτοί βγει από τα παραδοσιακά, οριοθετημένα περιβάλλοντά τους, και κατευθύνονται σε ένα πεδίο στο οποίο κυριαρχούν νέα μοντέλα γλώσσας και πολιτισμικού μορφώματος. Αυ-

τόν τον ρευστό και μη ντετερμινιστικά καθορισμένο χώρο έχει σημειώσει και ερευνήσει ο Bakhtin (έμφαση δική μου).

Έννοιες και Εργαλεία του Bakhtin για τη Λογοτεχνία και τη Γλώσσα

Το μείζον πλάνο της Μπαχτινικής έρευνας ακούει στο όνομα διαγλωσσολογία ή διαλογικότητα - διαλογισμός, αν και οι όροι αυτοί μπορούν να μην παρθούν και σαν συνώνυμοι. Η έννοια του διαλογισμού αναφέρεται περισσότερο στην αρχική φιλοσοφία του έργου, ενώ η έννοια διαγλωσσολογία οριοθετεί τη συγκεκριμένη θεωρητική και μεθοδολογική κατεύθυνση της έρευνας. Όπως και η Hill (1986), σε άρθρο της για τις επιπτώσεις του Μπαχτινικού έργου στην πολιτισμική μελέτη της γλώσσας, και εγώ προτιμώ τον όρο του Todorov (1984) translinguistics, διαγλωσσολογία, από τον όρο μεταγλωσσολογία, που θα μπορούσε να γεννήσει συγχύσεις με χρήσεις από την αναλυτική φιλοσοφία.

Ο Bakhtin προτείνει σαν το βασικό επίπεδο μελέτης της επικοινωνίας την ομιλία σαν την άμεση κοινωνική χρήση της γλώσσας. Αυτό το πεδίο ερευνά η διαγλωσσολογία. Δέχεται ότι η ουσία της επικοινωνίας πραγματώνεται στη διαλογική, κοινωνική συνύπαρξη και σύγκρουση των φωνών. Η λέξη είναι στην ουσία της πολυφωνική, δηλαδή μονίμως απευθύνεται στο λόγο ενός άλλου. Η λέξη εμπεριέχει εγγενώς τις οπτικές γωνίες άλλων ομιλητών και κοινωνικών στρωμάτων. Περικλείει τους αξιολογικούς τόνους άλλων φωνών προς τις οποίες αποτελεί μίαν απάντηση. Επομένως η λέξη βρίσκεται στην υπηρεσία μιας φωνής την οποία μπορούμε να ορίσουμε σαν την οπτική (ιδεολογική) γωνία πάνω στον κόσμο. Για τον Bakhtin και για τον συνεργάτη του Voloshinov (1973), η γλώσσα και η ιδεολογία είναι συνεκτεινόμενες έννοιες. Ο κόσμος των σημείων είναι εγγενώς ιδεολογικός.

Όμως το Μπαχτινικό έργο δεν αποκλείει τη γλωσσική μελέτη στο επίπεδο του συστήματος του Saussure, και έτσι θα είχα μεγάλη δυσκολία να αποσύρω το έργο αυτό από τη συστηματικότητα που ίσως κάποιοι αποδομιστές θα ήθελαν να χάνουν, οικειοποιούμενοι ιδεολογικά τον Μπαχτινικό στοχασμό. Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι, παρά την αναγνώριση του αναφορικο-λογικού άξονα της γλώσσας, κεντρικός φορέας σημασίας παραμένει η πολυφωνική λέξη που δεν γνωρίζει απλά το αναφορικό της αντικείμενο, αλλά διαπερνάται απόλυτα από τις ξένες οπτικές γωνίες που συνυπάρχουν. [Για την πιο σαφή ανάλυση της πολυφωνικής λέξης βλ. το έργο του Bakhtin (1984b) για την

Ποιητική του Ντοστογιέφσκι, αν και οι έννοιες αναπτύσσονται επίσης στη συλλογή *The Dialogic Imagination* (1981)].

Η αντίθεση της θεωρίας αυτής προς την παραδοσιακή γλωσσολογία δεν είναι αντίθεση προς τις αρχές του δομισμού, αλλά προς την αναγωγικότητα της επικοινωνίας σε δομικές αρχές ως του μόνου και κεντρικού επιπέδου. Αν και γίνεται ήδη φανερό ότι η θεωρία της κοινωνικής πολυφωνικότητας συγγενεύει με την κοινωνιογλωσσολογία όπως την αντιλαμβάνονται οι σημερινές κοινωνικές επιστήμες, και ως ένα βαθμό και η λογοτεχνική κριτική, μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι και η γλωσσολογία και η κοινωνιογλωσσολογία πραγματοποιούν ή ουσιαστικοποιούν τους κανόνες ή νόμους παραγωγής του γλωσσικού προϊόντος (βλ. Stewart 1986).

Και παρόμοιες παρατηρήσεις είναι δυνατόν να γίνουν και για τη σχέση του Bakhtin με τους αναλυτικούς φιλοσόφους της γλώσσας, όπως οι Searle, Austin, Strawson, Grice κ.ά. Είναι γεγονός ότι οι φιλόσοφοι αυτοί δεν αδιαφορούν για τη γλώσσα ως πράξη. Αλλά, αφενός περιλαμβάνουν μια τάση κωδικοποίησης του συμφραζόμενου (context) σε σημείο που να αποκτά το συμφραζόμενο αυτοεξοντωτική στατικότητα (Morson and Emerson 1990:58, Stewart 1986), αφετέρου η σημασία παραμένει υπόθεση του ατομικού ομιλούντος υποκειμένου.

Είναι ίσως λογικό να πούμε εδώ ότι ο Μπαχτινικός στοχασμός είναι κοντά στην τάση της αποδόμησης που δέχεται τη συνεχώς κυλιόμενη υπόσταση των συμφραζομένων, που καθιστούν έτσι ασταθή τη σημασία. Δεν φθάνει όμως στο σημείο της πλήρους άρνησης της σημασίας, όπως εμφανίζεται να υποστηρίζει η Αμερικάνικη τουλάχιστον εκδοχή της αποδόμησης. Το έντονο Μπαχτινικό ενδιαφέρον για την ιστορικότητα των γλωσσικών, και ειδικά των λογοτεχνικών ειδών (genres), οδηγεί σε μια κατάφαση και όχι άρνηση της σημασίας. Σε αντίθεση λοιπόν —να το ξαναθυμήσω— με την αναλυτική φιλοσοφία, η σημασία δεν εγγράφεται στο ατομικό υποκείμενο, που όπως μας διδάσκει ο Foucault δεν είναι ούτως ή άλλως προκοινωνικό, αλλά στη διαλογικότητα που μπορεί και την παράγει στο πεδίο ανάμεσα σε ομιλούντα υποκείμενα.

Βλέπουμε στο σημείο αυτό μια τάση του Μπαχτινικού έργου να αντιπαρατεθεί στο ρασιοναλιστικά δρων απομονωμένο υποκείμενο όπως έχει ιδεολογικοποιηθεί στον Δυτικό πολιτισμό (βλ. Habermas 1971, 1979). Το είδος της μονολογικής κλειστότητας και του εγωκεντρικού πυρήνα της σημασίας που αντιστρατεύεται η Χαμπερμασιανή φιλοσοφία αντιπαλεύει και η Μπαχτινική. Και στο σημείο αυτό συγκλίνουν με τη σύγχρονη ανθρωπολογία και ανθρωπολογική πραγματολογία, που, με βάση τις οπτικές γωνίες άλλων κοινω-

νιών, αποδομούν επιτυχώς τον λογικό ατομισμό Ρασσελιανού —και επομένως Νεο-Εγγελιανού— τύπου σε φαινόμενα όπως είναι η μελέτη των κοινωνικών ενδεικτών στη γλώσσα (βλ. Brown and Levinson 1993:46-74· βλ. επίσης Voloshinov 1987:97).

Η Μπαχτινική κριτική κινείται έτσι σταθερά προς την κριτική και του αφηρημένου αντικειμενισμού της δομικής γλωσσολογίας και του ατομιστικού υποκειμενισμού μέρους του Γερμανικού ιδεαλισμού. Επίκεντρό της είναι η ιστορικο-κοινωνική ποιητική. Κεντρικό της εργαλείο η ετερογλωσσία. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της ετερογλωσσίας είναι σε μικρογραφία η περίπτωση του Ρώσου αγρότη που περιγράφει ο Bakhtin (1981), ο οποίος μιλάει την τοπική του διάλεκτο για τις καθημερινές του ανάγκες, κατανοεί μερικώς τα κλασσικά Σλαβονικά της εκκλησίας για τις ανάγκες της λατρείας του, και ίσως γνωρίζει και κάποια ημιεπίσημη ποικιλία της Ρωσικής για τις γραφειοκρατικές χρήσεις. Όλες αυτές οι γλωσσικές ποικιλίες βρίσκονται σε αρμονική συνύπαρξη στη συνείδηση του αγρότη μέχρι, με την άνοδο της αστικής τάξης, να αρχίσει η αντιπαράθεσή τους. Τότε αποκτούν ιδεολογική φόρτιση και η κάθε μία αποκτά ειδικό ιστορικο-ιδεολογικό περιεχόμενο. Τότε γίνεται και η δημιουργία του μυθιστορήματος δυνατή. Οι γλώσσες που περνούν δευτερογενώς στο μυθιστόρημα είναι ήδη αντιπροσωπευτικές των ιδεολογικών φωνών. Πρόκειται για μια ετερογλωσσική διαλεκτική η οποία φυσικά δεν είναι καθόλου Εγγελιανού τύπου. Ο Holquist (1990a:73-76, 128-31) παρατηρεί ότι η Μπαχτινική ποιητική, που είναι σε βάθος διαγλωσσική, έρχεται σε αντίθεση με τον πρώιμο Εγγελιανό Lukács, ιδιαίτερα στο ζήτημα της εξέλιξης της συνείδησης — και στην προκειμένη περίπτωση της λογοτεχνικής συνείδησης. Για τον τελευταίο, η εξελικτική πορεία της συνείδησης αρχίζει από μια νηπιακή κατάσταση του κοινωνικού όντος, όπου υπάρχει μόνο μια αδιαφοροποίητη συνείδηση η οποία οδηγεί στη θολότητα των ορίων ανάμεσα στο υποκείμενο και τον περιβάλλοντα κόσμο. Αυτή η συνείδηση φτάνει στο να γνωρίζει τον διαχωρισμό ανάμεσα στο υποκείμενο και τον κόσμο, καταλήγοντας στην ατομικότητα και την αλλοτρίωση.

Αντίθετα προς την Εγγελιανή αυτή θέση, η Μπαχτινική σκοπιά υποστηρίζει μια συνεχώς πολλαπλασιαζόμενη ποικιλία και διαφορά, η οποία δεν λύεται σε κάποια σύνθεση. Υπάρχει η μόνιμη πάλη των ιδεολογικών φωνών σε συνεχή διάλογο. Ο Μπαχτινικός εξελικτισμός, ειδικά στη λογοτεχνία, δεν επιτρέπει απώλειες μέσα από τη σύνθεση των αντιθέτων, διότι τίποτε δεν χάνεται στην ποιητική μνήμη των ειδών του λογοτεχνικού λόγου, σύμφωνα με

τη θεωρία αυτή. Η Μενίππεια σάτυρα ή ο Σωκρατικός διάλογος επανεμφανίζονται στον Ντοστογιέφσκι, π.χ. Φυσικά όχι με την έννοια της συνειδητής αντιγραφής, αλλά με την έννοια της διατήρησης της ποιητικής μνήμης που ενυπάρχει, λ.χ., στο μυθιστόρημα, στο κατά κύριο λόγο πολυφωνικό είδος. Το είδος αυτό εγκλείει την κοινωνική πολυγλωσσία της αγοράς, του καρναβαλιού, των κειμένων της ύστερης αρχαιότητας.

Η λογική αυτή αναδεικνύει τη λεπτή σχέση του χώρου και του χρόνου στα λογοτεχνικά είδη, όπως και τον τεράστιο ρόλο της *διακειμενικότητας*. Ας αρχίσουμε από το χρόνο και το χώρο. Κάτω από την επίδραση του νευροφυσιολόγου Ukhomsky, ο Bakhtin συνέλαβε την ιδέα του *χρονότοπου*, που αποτελεί ισχυρότατο μεθοδολογικό εργαλείο για τη μελέτη του λογοτεχνικού είδους. Πρόκειται για τις απεικονιζόμενες στο έργο σχέσεις χρόνου και χώρου, αλλά και για τη σχέση του γραπτού ή προφορικού κειμένου με το *χρονότοπο* του δέκτη. Παρέχεται η δυνατότητα να ταξινομηθούν και να διαφοροποιηθούν τα υποείδη του μυθιστορήματος, π.χ. με βάση συντεταγμένες όπως το πού κινείται ο ήρωας και πώς δομείται ο χρόνος του υπό αφήγηση υλικού. Η λεπτή σχέση των υπό αφήγηση γεγονότων (*narrated events*) με τις αφηγηματικές περιστάσεις (*narrative events*) οικοδομείται *χρονοτοπικά*.

Εδώ θα μπορούσε κανείς να θέσει το εξής ερώτημα: Κατά πόσο η Μπαχτινική σκοπιά είναι συνεκτεινόμενη ή συγχρουόμενη με άλλες προοπτικές της θεωρίας της λογοτεχνίας ως προς τη *χρονοτοπική* διάσταση; Θα εξετάσω μία, διότι με ενδιαφέρει η φιλοσοφική της διάσταση. Τελώ όμως εν γνώσει του ότι δεν υπάρχει μείζων προσέγγιση στη λογοτεχνία που κάπου να μην ασχολείται με τον ένα ή τον άλλο τύπο *χρονότοπου*. Μόνο η αφηγηματολογία του Genette θα έφθανε και για το χρόνο και για την οπτική γωνία προκειμένου να γίνουν γόνιμες συγκρίσεις. Θα ήθελα όμως να αναφερθώ σύντομα στη Γερμανικής φαινομενολογικής προέλευσης θεωρητική οπτική. Ο Iser (1991), στη θεωρία του αναγνώστη, και της πρόσληψης γενικότερα, δίνει ειδικό βάρος στην παράμετρο του χρόνου. Τούτο γίνεται κάτω από την ομολογημένη επιρροή της αντίληψης για το χρόνο του Husserl. Ο εν λόγω φιλόσοφος κάνει λόγο για την *περιπλανώμενη οπτική γωνία στο χρόνο*. Για τον Iser η Χουσερλιανή θέση αποτελεί πελώριο συστατικό της θεωρίας του, διότι του προσφέρει το φαινομενολογικό υπόβαθρο για να αναπτύξει τη νοητική διαδικασία του αναγνώστη, που κατά τη διαδρομή της ανάγνωσης, συνεχώς μετακινεί την οπτική του γωνία αναθεωρώντας μνήμες και τροποποιώντας προσδοκίες. Όμως για τη Γερμανική φαινομενολογία της ανάγνωσης —κι εδώ αρχίζουν να φαίνονται οι διαφορές από τον Μπαχτινικό στοχασμό— ο χρό-

νος είναι αναμφίβολα αναγκαίος, αλλά συμπτωματικός άλλων, κεντρικότερων εννοιολογικών αρχών. Για το Μπαχτινικό έργο ο χρονότοπος είναι ουσιαστικά οργανωτικός της όλης δομής του κειμένου. Εξάλλου για τον Bakhtin η χρονοτοπική υπόσταση του λογοτεχνικού κειμένου είναι πολύ πιο κοινωνιολογικά καθορισμένη, εφόσον το είδος ορίζεται όχι μόνο από την εσωτερική του διάσταση, δηλαδή το θεματικό του άξονα, αλλά, όπως θα δούμε, και από την εξωτερική, κοινωνιολογική του διάσταση. Το αφηγηματικό γεγονός είναι εξίσου σημαντικό με τα υπό αφήγηση γεγονότα. Κάτι τέτοιο δεν απορρέει με την ίδια σαφήνεια από τη θεωρία της ανάγνωσης.

Είδος, Διαχειμενικότητα, και Πολιτισμικός Χώρος

Με την προϋπόθεση ότι τους γίνεται προσεχτική και κριτική χρήση, τα Μπαχτινικά εργαλεία θα μπορούσαν —όπως και έχει γίνει— να φανούν πολύτιμα λόγω της εμβελείας τους και της διακλαδικής τους δυνατότητας για τη μελέτη του Ντοστογιέφσκι, της κοινωνιολογικά πολύγλωσσης κοινότητας, ή της προφορικής ποίησης της Υεμένης. Πώς επιτυγχάνεται αυτό; Το βασικό όχημα αυτής της επιστημονικής —και αισθητικής— περιπλάνησης είναι η έννοια του είδους (genre). Τα τελευταία χρόνια η Μπαχτινική ανάλυση του είδους αρχίζει να αποτελεί πηγή έμπνευσης για έρευνες μέσα και έξω από το πεδίο της λογοτεχνικής θεωρίας, όπως έχει ήδη συμβεί με τις έννοιες της φωνής και του αναφερόμενου-παρατιθέμενου λόγου (Hill 1985· Τσιτσιπής 1991).

Για τον Bakhtin το είδος του λόγου είναι άρρηκτα δεμένο με το γεγονός της αφήγησης ως επικοινωνιακής διαδικασίας (θυμίζω την προηγούμενη συζήτηση για το χρονότοπο). Το ότι το είδος και το γεγονός βρίσκονται σε κάποια στενή διαλεκτική σχέση εξηγείται από ορισμένες από τις πρώιμες φιλοσοφικές επιδράσεις στον Bakhtin, οι οποίες δεν πιστεύω ότι έχουν αρκούντως εντοπισθεί και αναλυθεί. Ο Holquist (1990b XVI), στην Εισαγωγή του σε πρόσφατη έκδοση πρώιμων αισθητικών κειμένων του Bakhtin, μας υπενθυμίζει ότι η Μπαχτινική σκέψη διατηρεί έναν ισχυρό δεσμό με την ΝεοΚαντιανή σχολή του Μαρβούργου, του Cohen. Εννοείται ότι η πνευματική πορεία του Μπαχτινικού έργου, και ιδιαίτερα η Μαρξιστική του χροιά, δεν συντηρεί όλα τα στοιχεία της πρώιμης αυτής φιλοσοφικής παράδοσης. Διατηρεί όμως την ιδέα την ανοιχτότητας, με άλλα λόγια της εξελικτικής πορείας —που αυτή η τελευταία μπορεί να εκφραστεί και μέσω άλλων φιλοσοφικών τάσεων— και του μη δεδομένου της εμπειρίας. Αυτά τα στοιχεία οργανώ-

νουν προφανώς μια σκέψη η οποία θα παραθέσει την αρχή ενός συνεχούς γίγνεσθαι σαν αντίλογο στη γραφειοκρατική στατικότητα, οπότε και είναι δυνατόν να προκύψει μια συνεπής υλιστική φιλοσοφία. Επομένως, είναι σχεδόν αδύνατον να παραμείνουν ασύνδετα το είναι του είδους από το γίγνεσθαι του γεγονότος (βλ. Holquist 1990a:25, για την ανάλυση των εννοιών του είναι, του υπάρχουν και του συν-υπάρχειν). Το λογοτεχνικό είδος λοιπόν υπάρχει μόνο στην ενεργοποιημένη πραγματάωσή του. Θα επανέλθω σ' αυτό το θέμα. Από συγκριτική άποψη υπάρχουν ενδιαφέρουσες ομοιότητες ανάμεσα στο Μπαχτινικό είδος και στο είδος όπως αναπτύσσεται, π.χ., από την εθνογραφία της επικοινωνίας. Η εθνογραφία της επικοινωνίας ομιλεί για ελάχιστα και σύνθετα είδη (Hymes 1974). Ο Bakhtin (1986) ομιλεί για πρωτογενή και για δευτερογενή είδη. Τα πρωτογενή, όπως καθημερινές μορφές και φόρμουλες-ρουτίνες λόγου, εισέρχονται στο μυθιστόρημα αναπλαθόμενα ιδεολογικά. Εδώ έχουμε ήδη την ουσία της διακειμενικότητας. Για την εθνογραφία της επικοινωνίας, η μελέτη του είδους και του γεγονότος είναι σημαντική, γιατί κατά κανόνα τα είδη υλοποιούνται μέσα σε πολιτισμικά οριοθετημένα γεγονότα. Όπως δείχνουν οι πρόσφατες έρευνες, το κείμενο που, τουλάχιστον στην προφορική επικοινωνία, παράγεται από τους μετόχους της διάδρασης είναι δυνατόν να απαγκιστρωθεί από το επικοινωνιακό-κοινωνικό του συμφραζόμενο και να εγχειμενοποιηθεί, δηλαδή να υπάρχει ως κείμενο (entextualization) μέχρι να εμβαπτισθεί σε νέο συμφραζόμενο (recontextualization, concretization, centering), διατηρώντας φυσικά, κατά την περίπλοκη αυτή διαδρομή, στοιχεία της προηγούμενης ιστορίας του (Hanks 1989· Bauman and Briggs 1990).

Για το Μπαχτινικό έργο λοιπόν οι παραπάνω παρατηρήσεις και θεωρητικές παραθέσεις είναι κεντρικές. Κατά τους Bakhtin και Medvedev (1985), το είδος αποτελείται από τον διαλεκτικό συνδυασμό δύο σοβαρών διαστάσεων: μιας εξωτερικής, η οποία αγκιστρώνει τρόπον τινά το είδος, ή, ακριβέστερα, το κείμενο ενός ειδολογικού τύπου στον κοινωνικό του περίγυρο· με άλλα λόγια, το είδος απευθύνεται σε κάποιο συγκεκριμένο κοινό, μέσα σε ένα κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον, σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Έτσι πραγματοποιείται η διάσταση του γεγονότος, για την οποία μιλήσαμε ήδη, και μιας εσωτερικής διάστασης που αποτελεί τη θεματική του πλευρά. Η θεωρητική αυτή αντίληψη για το είδος παρέχει το μέγιστο της αντι-πραγματοποιητικής ερμηνείας του φαινομένου, διότι το είδος πλέον καθορίζεται από την πράξη της κοινωνικής του χρήσης μέσα στα πλαίσια κάποιου ιδεολογικού ορίζοντα. Ο Jameson (1981:220) παραπέμπει ακριβώς σ' αυτή τη διάσταση του ζητή-

ματος όταν μιλάει κριτικά για εσσηνσιαλισμό και πραγματοποίηση. Τονίζει ότι το βιβλίο ή το τυπωμένο κείμενο —και θα συμπλήρωνα και το προφορικό— αποκολλώνται από τη συγκεκριμένη τους θέση μέσα σε μια κοινωνικά λειτουργική και επικοινωνιακή περίσταση, και καταλήγουν να γίνουν ένα αντικείμενο που επιπλέει στο κενό. Όπως ήδη ανέφερα, η αποκόλληση του κειμένου από τα συμφραζόμενά του είναι δυνατή, αλλά σαν μέρος μιας περίπλοκης διαδικασίας που το επανεντάσσει σε άλλα συμφραζόμενα. Έτσι αποφεύγεται μια απλοϊκή και αναγωγική αντίληψη για το κείμενο, που θα το 'θελε εκτός επικοινωνιακής πρακτικής. Ο Voloshinov (1987:96) στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος κριτικάρει τον εκφετιχισμό του καλλιτεχνικού έργου.

Θα συζητήσω σύντομα ένα παράδειγμα από τη δική μου έρευνα, που θα καταστήσει σαφέστερη αυτή την αντίληψη για το είδος, και συγχρόνως θα με οδηγήσει στη συζήτηση της διακειμενικότητας. Σε πρόσφατη δουλειά μου έχω χρησιμοποιήσει την έννοια του διπλού προσανατολισμού —εξωτερικού και εσωτερικού— του είδους, προκειμένου, μέσα στα πλαίσια κοινωνιογλωσσικής έρευνας, να δείξω πώς από γενιά σε γενιά ομιλητές της Αλβανόφωνης —Αρβανίτικης— κοινότητας της Ελλάδας εκμεταλλεύονται δημιουργικά παραδοσιακές μορφές ιδιολογικής ποικιλίας, συγκεκριμένα του ανεκδότου. Έχω αναφερθεί σε αυτό που ονομάζω *ισχνή κειμενικότητα* (*slim textuality*), για να υποστηρίξω ότι υπάρχει μια λεπτή διακειμενική σχέση ανάμεσα σε κείμενα του ίδιου είδους. Νεαρής ηλικίας ομιλητές, οι οποίοι χάνουν σε σημαντικό βαθμό την Αλβανική γλώσσα, τροποποιούν με δημιουργικό τρόπο κείμενα που είναι τρέχουσας και παραγωγικής χρήσης στην κοινότητα, με αποτέλεσμα, από μέσα επικοινωνίας και αισθητικής απόλαυσης, να μετατρέπονται σε μεταεπικοινωνιακό-κριτικό στόχο. Οι ομιλητές αυτοί παίζουν δημιουργικά με τις δύο διαστάσεις ή προσανατολισμούς του ανεκδοτολογικού είδους, έτσι ώστε να συρρικνώνουν δομικές του πλευρές, προκειμένου να ενσωματώσουν τη δική τους φωνή, η οποία λειτουργεί ως ειρωνικός και σαρκαστικός λόγος, απέναντι σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες ομιλητών και στον τρόπο που παράγουν λόγο. Με τέτοια ανατρεπτικά εκφραστικά μέσα, παρά την ισχνότητα των προφορικών τους κειμένων, κατορθώνουν να εισαγάγουν μεγάλο βαθμό πολυφωνικότητας στο λόγο τους, που υπηρετεί ιδεολογικούς στόχους. Αντί το ανέκδοτο να τελειώνει με την κατακλείδα του —όπως ανήκει από όσα γνωρίζουμε από τη λαογραφική βιβλιογραφία—, τελειώνει με σαρκαστικές και ελαφρά ειρωνικές ερωτήσεις ρητορικού τύπου προς τους παριστάμενους δέκτες (Τσιτσιπής 1991, 1992a, 1992b).

Το φαινόμενο που σύντομα παρέθεσα δείχνει με σαφήνεια μία από τις δια-

στάσεις της διαχειμενικότητας, αλλά πριν δούμε τις άλλες της πλευρές, καλό είναι να τονίσουμε και τις αδύνατες γωνίες του Μπαχτινικού έργου ως προς τη θεώρηση του είδους. Ο Bauman (1992), σε μια διαλογική προσέγγιση των Ισλανδικών sagas και των Kraftaskáld, παραδοσιακών ποιητών, και σε μια απόπειρα να δείξει τους τύπους διαλογικών σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα σε ποιητικό λόγο και πεζή αφήγηση, παρατηρεί ότι η Μπαχτινική θεωρία του είδους αφήνει ανικανοποίητη την αναλυτική μας ανάγκη για κάποιο φορμαλισμό. Ο Bakhtin δεν τον παρέχει. Αυτό σημαίνει ότι, για να προσεγγίσουμε τουλάχιστον την προφορική λογοτεχνική παράδοση με επάρκεια, χρειαζόμαστε εργαλεία από την κοινωνιογλωσσολογία, την ανάλυση του λόγου, την προφορική επιτέλεση των ειδών. Με διάφορους τρόπους και ο εν λόγω ερευνητής και εγώ (Τσιτσιπής 1992b) συμπληρώνουμε το κενό, και οι λεπτομέρειες των προσεγγίσεων δεν αποτελούν θέμα παρουσίασης στο παρόν άρθρο.

Εάν διαχειμενικότητα είναι η διατομή εκείνη που χαρακτηρίζει το κείμενο στις σχέσεις του με κάποιο είδος και στις σχέσεις του με το σχήμα υποδοχής και παραγωγής του στην κοινότητα (reception and production frameworks), τότε ο διάλογος των κειμένων στηρίζεται ιστορικά πάνω στις συνεχείς ανακατατάξεις της εξωτερικής και εσωτερικής διάστασης του είδους. Ανάλογα με το αν στρατηγικός στόχος είναι η αναβάθμιση ή η υποβάθμιση των δεσμών με άλλα κείμενα τα οποία παραπέμπουν στο ίδιο είδος, έχουμε και την αντίστοιχη εκμετάλλευση αυτών που θα ονομάζαμε *διαχειμενικά κενά*. Όταν οι δεσμοί με την παράδοση ή η τελετουργική συνέχεια αποτελούν τον κύριο στόχο της παραγωγής και χρήσης ενός κειμένου, τότε γίνεται στρατηγικά σκόπιμο να συρρικνώνονται τα διαχειμενικά κενά· ενώ, όταν σκοπός είναι το μέγιστο προβολής της προσωπικής δημιουργίας, η τάση είναι να προβάλλονται τα διαχειμενικά κενά (Briggs and Bauman 1992).

Η ιστορικής σημασίας διαδικασία του διαλόγου των ειδών ή διαχειμενικότητας δεν είναι δυνατόν να περιορισθεί στις μορφολογικές και λειτουργικές πλευρές των κειμένων. Φαινόμενα αρκετά διαφορετικά μεταξύ τους προϋποθέτουν διαχειμενικές στρατηγικές για να επιτελέσουν το ρόλο τους. Έτσι, από το λαϊκό-θρησκευτικό δράμα του Μεξικού με το *coloquio*, μέχρι τον τελετουργικό θρήνο, μέχρι την επιτόπια έρευνα του ανθρωπολόγου και τις ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις, μπορεί να γίνεται λόγος για την επιστράτευση διαχειμενικών στρατηγικών. Είναι άρρηκτα δεμένες με τις σχέσεις εξουσίας και ιδεολογίας. Αρκεί να θυμηθούμε τη σχέση κοινωνικής τάξης και είδους σε μεγάλο μέρος της ιστορίας του Δυτικού ιδεολογικού λόγου. Η ύπαρξη ενός καλά καθορισμένου συνόλου ειδών έχει συχνά συνδεθεί με την κοινωνική, πολιτική

και επικοινωνιακή αξία των εθνικών γλωσσών και λογοτεχνιών. Όπως η καθιέρωση μιας επίσημης γλώσσας, έτσι και η παραγωγή φιξαρισμένου τύπου ειδολογικών συμβάσεων έπαιξε ρόλο για τη δημιουργία των φανταστικών κοινотήτων, όπως π.χ. του έθνους (βλ. αναφορά σε Anderson από Hobsbawn 1990, όπως επίσης Briggs and Bauman 1992). Με την ίδια λογική, η σύνδεση είδους και συμβατικής τάξης οδήγησε εκείνους που θέλησαν να αμφισβητήσουν τις κατεστημένες κοινωνικές και λογοτεχνικές τάξεις να δουν με καχυποψία το είδος. Οι ρομαντικοί, π.χ., στην αναζήτησή τους μιας φυσικής τάξης οδηγήθηκαν στην αμφισβήτηση των σχέσεων συμβατικής τάξης και είδους, αρνούμενοι γενικά το τελευταίο.

Η εξωτερική διάσταση του είδους —άρρηκτα δεμένη με την εσωτερική— είναι εκείνη που κατεξοχήν παραπέμπει στο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον, και είναι δυνατόν έτσι να λειτουργεί σαν κριτική στάση απέναντι στην κοινωνία. Το είδος, παραπέμποντας κατά σύνθετους τρόπους σε άλλα είδη, δεν αντανακλά, αλλά διαθλά, με τα δικά του εργαλεία, τον κοινωνικό χώρο. Ο Caton (1990:252-69), στη μελέτη του για την κοινωνική και πολιτισμική λειτουργία της προφορικής ποίησης στην Υεμένη, τονίζει τη διάσταση αυτή του είδους που θεμελιώνει τη Μπαχτινική αντίληψη των ειδών σε μια θεωρία της πράξης (βλ. και Hanks 1987). Ούτε οι όποιες διαχειμενικές σχέσεις εμφανίζονται όμοια φιλτραρισμένες από το πολιτισμικό σύστημα σε κάθε γλωσσική ή εθνικο-λογοτεχνική παράδοση. Ο Gates (1988) υποστηρίζει ότι η διαχειμενικότητα βρίσκεται στην καρδιά της Αφρο-Αμερικάνικης αισθητικής.

Συνοψίζοντας μέρος της συζήτησής μας, θα τονίζα ότι η Μπαχτινική θεωρία γεφυρώνει το σύστημα με τις φυγόκεντρες τάσεις, προσφέρει κάποιες απαντήσεις μέσα στο πνεύμα ενός κριτικού Μαρξισμού, και τονίζει ότι η μορφή είναι πλήρως διαπερασμένη από ιδεολογία. Κάτι παρόμοιο πιστεύω ότι παρατηρεί ο Jameson (1981:140-41) όταν μιλάει για formal sedimentation (φορμαλιστικό απόσταγμα). Η έννοια αυτή θυμίζει τη Μπαχτινική διαχειμενικότητα. Το φορμαλιστικό απόσταγμα —το οποίο αποδίδεται σαν εννοιολογικός πυρήνας στον Husserl— υποδηλώνει ότι στην ισχυρή, αναδυόμενη μορφή του είδους αποτελεί ένα κοινωνικο-συμβολικό μήνυμα, δηλαδή η μορφή είναι εγγενώς ιδεολογικοποιημένη. Όταν τέτοιες μορφές μετασχηματίζονται σε διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, το μήνυμα παραμένει και λαμβάνεται υπόψιν. Η ιδεολογία επομένως της μορφής, καθώς περνά μέσα από φίλτρα, διατηρείται στη μεταγενέστερη και πιο περίπλοκη δομή σαν ειδολογικό μήνυμα, που συνυπάρχει είτε ως αντίφαση, είτε ως αρμονικός και διαμεσολαβητικός μηχανισμός με στοιχεία από μεταγενέστερα στάδια.

Συμπερασματικές Διαπιστώσεις

Αν και οι σκέψεις μου αυτές εγγράφονται στο χώρο της θεωρίας της λογοτεχνίας, προσπάθησα να τους δώσω τη μέγιστη δυνατή διακλαδικότητα. Τούτο είναι και λογικό και αναγκαίο ως ένα βαθμό. Λογικό διότι ο ίδιος δεν προέρχομαι από το χώρο της ποιητικής, και έτσι είχα την τύχη να γνωρίσω τη Μπαχτινική σκέψη μέσα από άλλα πεδία, όπως της κοινωνικής και γλωσσικής ανθρωπολογίας. Αναγκαίο διότι, όπως φάνηκε από την αρχή του δοκιμίου, ο Bakhtin δεν είναι εύκολο να τεθεί στην υπηρεσία ενός μόνο χώρου προβληματισμού. Είναι εγγενώς διακλαδικός, και ελπίζω ότι μέρος της ανάλυσής μου το κάνει αυτό σαφές.

Πιστεύω ότι πολλές ευαισθησίες των ερευνητών σήμερα περιστρέφονται γύρω από το πεδίο της διαχειμενικότητας. Η διαχειμενικότητα όμως δεν κάνει τίποτε άλλο από το να αντηχεί την πολυφωνική λέξη, τις διαλογικές σχέσεις, όπως π.χ. εμφανίζονται στον παρατιθέμενο λόγο, και τις αρχές της διαλογικότητας γενικότερα. Το ότι αυτά τα φαινόμενα έχουν ουσιαστικές συνάψεις με τις σχέσεις εξουσίας, είναι φανερό. Αρκεί να αναφέρουμε ότι σε κοινωνίες όπως οι Ινδιάνοι Warao της Νότιας Αμερικής ο μόνος τρόπος που βρίσκεται στη διάθεση των γυναικών προκειμένου να αρθρώσουν λόγο που θα ακουσθεί —για να θυμηθούμε και τον Bourdieu— είναι να παραπέμψουν διαχειμενικά, κατά την επιτέλεση των τελετουργικών τους θρήνων, σε άλλα είδη λόγου, από τα οποία η κοινωνική νόρμα κατανομής των εκφραστικών μέσων της κοινότητας τις αποκλείει κατά κανόνα. Το πολιτικό, επομένως, και κριτικό μήνυμα της ευρύτερης χρήσης του Μπαχτινικού έργου είναι σαφές.

Σημειώσεις

1. Το άρθρο αυτό εμπνέεται στις βασικές του γραμμές από ένα προηγούμενο κείμενο που ετοίμασα στα Αγγλικά, με τίτλο «Genre, Event, and the Bakhtinian Turn in Linguistic Anthropology» (1992b). Το κείμενο εκπονήθηκε κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής μου αδειάς στο τμήμα ανθρωπολογίας του πανεπιστημίου της Αριζόνας. Με την ευκαιρία της παρούσας δημοσίευσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τη συνάδελφό μου Jane H. Hill, από το παραπάνω πανεπιστήμιο, με την οποία μοιραζόμαστε

την ίδια ερευνητική οπτική και η οποία έκανε γόνιμα σχόλια στην πρόσφατη αρθρογραφία μου.

Το παρόν άρθρο ενσωματώνει επίσης χρήσιμες συμβουλές του επιμελητή έκδοσης του *Comparaison* συναδέλφου μου Ζάχου Σιαφλέκη, του οποίου ήταν και η αρχική ιδέα της δημοσίευσης. Κυρίως όμως θα ήθελα να ευχαριστήσω τη συνάδελφό μου Ζωή Σαμαρά για τα σχόλιά της στην αρχική και σε άλλες κόπιες της εργασίας μου, τα οποία προσπάθησα να ενσωματώσω στην παρούσα μορφή.

Παραπομπές στο κείμενο σε δικά μου άρθρα γίνονται με το όνομά μου στα Ελληνικά. Όμως στη βιβλιογραφική λίστα χρησιμοποιώ τη Λατινική έκδοσή του ονόματός μου, προκειμένου να τηρήσω την αρχική μορφή της επισήμης δημοσίευσης των άρθρων μου.

2. Ένα σοβαρό θέμα που προκύπτει για κάθε ερευνητή του Μπαχτινικού έργου είναι η αναζήτηση του ποιος τελικά έχει γράψει κείμενα που υπάρχουν με το όνομά του ή με το όνομα μελών του κύκλου του. Το θέμα δεν αποτελεί απλά μια αναζήτηση στα πλαίσια της Μπαχτινικής χειμενολογίας. Συνδέεται το όλο ζήτημα κατά πάσα πιθανότητα με την ίδια την αντίληψη του Bakhtin για την πολυφωνικότητα και το ρόλο του συγγραφέα (βλ. Holquist 1986:59-71, για τη θεωρητική υπόσταση του συγγραφέα στη Μπαχτινική φιλοσοφία). Είναι επίσης πιθανόν ότι η θολότης γύρω από το πρόβλημα αυτό οφείλεται και στην ανάγκη της εποχής εκείνης να γράφονται έργα με ονόματα άλλων από τους φυσικούς τους δημιουργούς για λόγους πολιτικών διωγμών και

εμπλοκών. (Για την ανάπτυξη του σημείου τούτου βλ. Todorov 1984, όπως επίσης και την αρκετά αξιολογη βιογραφία του Bakhtin από τους Clark and Holquist 1984, η οποία όμως έχει αμφισβητηθεί από τον White 1987-1988 σε επίπεδο πολιτικού προβληματισμού). Στην παρούσα όπως και σε άλλες μου εργασίες αναφέρομαι στα διάφορα έργα με τον γενικά δημοσιευμένο (αποδεκτό;) συγγραφέα τους.

3. Τη διεξοδική και άκρως διευκρινιστική συζήτηση του σημείου αυτού, όπως και κάποιων από τις διαφορές ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή και την Αμερικανική αποδόμηση, οφείλω στη Ζωή Σαμαρά, η οποία μου υπέδειξε και τις συγκεκριμένες παραπομπές. Για τον Culler (1981) φαίνεται ότι λογικά και φιλοσοφικά η θεωρία αποτελεί τη βάση μιας προβληματικής που δεν χρειάζεται το διαλεκτικό πόλο των εμπειρικών δεδομένων για να θεμελιωθεί, ενώ για τον Eagleton (1983) η θεωρία χωρίς τη χρήση της σε σώμα εμπειρικών κειμένων δεν γίνεται αποδεκτή.

Βιβλιογραφία

- BAKHTIN (Mikhail M.) 1981, *The Dialogic Imagination: Four Essays by M.M. Bakhtin*. Austin, Tx: The University of Texas Press.
- _____ 1984a, *Rabelais and his World*. Bloomington: Indiana University Press.
- _____ 1984b, *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- _____ 1986, *Speech Genres and Other Late Essays*. Austin, Tx: The University of Texas Press.
- _____ MEDVEDEV (Pavel M.) 1985, *The Formal Method in Literary Scholarship: A Critical Introduction to Sociological Poetics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- BAUMAN (Richard) 1992, "Contextualization, Tradition, and the Dialogue of Genres: Icelandic Legends of the Kraftaskald", στο *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Alessandro Duranti & Charles Goodwin (επιμ.), 77-99. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____ (αδημοσίευτο κείμενο). "The Decentering of Discourse".
- _____, & Briggs (Charles L.) 1990, "Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life". *Annual Review of Anthropology* 19:59-88.

- BOOTH (Wayne C.) 1986, "Freedom of Interpretation: Bakhtin and the Challenge of Feminist Criticism", στο *Bakhtin: Essays and Dialogues on his Work*. Gary Saul Morson (επιμ.), 145-76. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- BRIGGS (Charles L.), & Bauman (Richard) 1992, "Gendre, Intertextuality, and Social Power". *Journal of Linguistic Anthropology* 2:131-72.
- BROWN (Penelope), & Levinson (Stephen C.) 1993, "'Uphill' and 'Downhill' in Tzeltal". *Journal of Linguistic Anthropology* 3:46-74.
- BURKE (Kenneth) 1973, *The Philosophy of Literary Form*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- CATON (Steven C.) 1990, "*Peaks of Yemen I Summon*": *Poetry as Cultural Practice in a North Yemeni Tribe*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- CLARK (Katerina), & Holquist (Michael) 1984, *Mikhail Bakhtin*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- CULLER (Jonathan) 1981, *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*. Ithaca: Cornell University Press.
- DOE (John) 1988, *Speak into the Mirror: A Story of Linguistic Anthropology*. MD: University Press of America.
- EAGLETON (Terry) 1983, *Literary Theory: An Introduction*. Oxford, Basil Blackwell.
- 1991, *Ideology: An Introduction*. Verso.
- FOUCAULT (Michel) 1990, *The History of Sexuality: An Introduction*, τ. 1. New York: Vintage Books.
- GATES (Henry Louis Jr.) 1988, *The Signifying Monkey: A Theory of African-American Literary Criticism*. New York: Oxford University Press.
- GINZBURG (Carlo) 1980, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. New York: The Penguin Books.
- HABERMAS (Jürgen) 1971, *Knowledge and Human Interests*. Boston: Beacon Press.
- 1979, *Communication and the Evolution of Society*, London: Heinemann.
- HANKS (William) 1987, "Discourse Genres in a Theory of Practice". *American Ethnologist* 14:668-92.
- 1989, "Text and Textuality". *Annual Review of Anthropology* 18:95-127.
- HILL (Jane H.) 1985, "The Grammar of Consciousness and the Consciousness of Grammar". *American Ethnologist* 12:725-37.
- 1986, "The Refiguration of the Anthropology of Language". *Cultural Anthropology* 1:89-102.
- HOBBSAWM (E.J.) 1990, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOLQUIST (Michael) 1986, "Answering as Authoring: Mikhail Bakhtin's Translinguistics", στο *Bakhtin: Essays and Dialogues on his Work*. Gary Saul Morson (επιμ.), 59-71. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- 1990a, *Dialogism: Bakhtin and his World*. London and New York: Routledge.
- 1990b, "Introduction: The Architectonics of Answerability", στο *M.M. Bakhtin, Art and Answerability: Early Philosophical Essays by M.M. Bakhtin*, ix-xlix. Austin, Tx: The University of Texas Press.

- HYMES (Dell) 1974, "Ways of Speaking", στο *Explorations in the Ethnography of Speaking*. R. Bauman & J. Sherzer (επιμ.), 433-51. Cambridge: Cambridge University Press.
- ISER (Wolfgang) 1991, *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- JAMESON (Fredric) 1972, *The Prison-House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- _____ 1981, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- MORSON (Gary Saul) & EMERSON (Caryl) 1990, *Mikhail Bakhtin: Creation of a Poetics*. Stanford, California: Stanford University Press.
- STEWART (Susan) 1986, "Shouts on the Street: Bakhtin's Anti-Linguistics", στο *Bakhtin: Essays and Dialogues on his Work*. G.S. Morson (επιμ.), 41-57. Chicago and London: University of Chicago Press.
- TODOROV (Tzvetan), 1984, *Mikhail Bakhtin: The Dialogical Principle*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- TSITSIPIS (Lukas D.) 1991, "Terminal-Fluent Speaker Interaction and the Contextualization of Deviant Speech". *Journal of Pragmatics* 15:153-73.
- _____ 1992a, "Slim Textuality, Linguistic Anthropology, and Speaking", στο *Culture and Contradiction: Dialectics of Wealth, Power, and Symbol*. Hermine G. DeSoto (επιμ.), 338-69. San Francisco: EM Texts.
- _____ 1992b, "Genre, Event, and the Bakhtinian Turn in Linguistic Anthropology".
- VOLOSHINOV (Valentin N.) 1973, *Marxism and the Philosophy of Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- _____ 1987, *Freudianism: A Critical Sketch*. Bloomington: Indiana University Press.
- WHITE (Allon) 1987-1988, "The Struggle over Bakhtin: Fraternal Replay to Robert Young". *Cultural Critique* 8:217-41.
- YOUNG (Robert) 1985-1986, "Back to Bakhtin". *Cultural Critique* 2:71-92.
- L.D. TSITSIPIS, *Bakhtin and his Poetics as Critical Perspective on Language and Literature*.

S u m m a r y

L.D. TSITSIPIS, *Bakhtin and his Poetics as Critical Perspectives to Language and Literature*

This article examines some of the potentials opened by the Bakhtinian approach to Language and Literature. Although the emphasis is on literature as an aesthetic and social phenomenon, other areas of human creativity and imagination, such as discourse and its social anchoring, are taken as central for a successful but critical application of Bakhtin's theoretical perspective. Thus, the article incorporates a discussion with a strong interdisciplinary focus which is taken to be faithful to the very spirit of Bakhtinian philosophy.

Areas of interest to scholars with various topical and theoretical persuasions such as genre, heteroglossia, intertextuality, polyphony, ideology and the like are served by the Bakhtinian theory if its tools are carefully and critically applied. The ultimate question to be tested is the extent to which Bakhtin can bridge the gap between an extreme atheoretical empiricism and a theory which neglects the various aspects of social praxis considering them either as a mirage or as unnecessary for the building of models and theoretical discourse.